
Dones de Nou Barris

Itineraris històrics

**Ajuntament
de Barcelona**

Dones de Nou Barris

Itineraris històrics

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Districte de Nou Barris

Direcció del Programa de la Dona

Dones de Nou Barris

Edita:
© Ajuntament de Barcelona
Districte de Nou Barris i la Regidoria de Dones i Drets Civils

Consell d'Edicions i Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona:
Jaume Ciurana i Llevadot, Jordi Martí i Galbis, Marc Puig i Guàrdia, Albert Ortas i Serrano, Miquel Guiot i Rocamora, Jordi Joly i Lena, Vicente Gualart i Furió, Àngel Miret i Serra, Marta Clari i Padrós, Josep Lluís Alay i Rodríguez, José Pérez Freijo, Pilar Roca i Viola.

Autora:
Isabel Segura Soriano

Col·laboradores:	
Flor Alias	Maria Rosa Micás Estalayo
Montse Argente Jiménez	Maria Dolores Millán Gamdo
Maria Barceló	Pilar Murteira Silla
Francisca Bonet Amela	Mila Nieto Márquez
Llibertat Bosch Blanc	Zaida Palet Montero
Maria Busquet Costa	Elsa Plaza
Pilar Cirujeda Torán	Lourdes Ponce, Pitusa
Dolores Cruz	Josefina Ramos Sola
Maria Aurèlia Cubo Pérez	Carmen Rios Trujillo
Elena Fernández Aguado	Eulàlia Rodés Rubio
Josefina Fuentes Bautista	Maribel Rodríguez Fernández
Matilde Gimeno	Maravilla Rodríguez Carrasco
Maria Grau	Feliciano Rodríguez Morales
Isabel Iglesias Martínez	Lluisa Roldán
Capi Jiménez	Encarna Ruiz
Maite Jiménez	Montse Sánchez Rodríguez
Mirta Manzetti Cerezo	Leonor Solà Rubio
Carmen Martínez Martínez	Núria Solà Rubio
Montse Mas	Merche Villegas
Maria Isabel Mateu Parra	

Agraïments:
Arxiu Fotogràfic de Barcelona: J. Brangulí, Víctor, Pérez de Rozas; Arxiu Municipal del Districte de Nou Barris, Arxiu Històric de Roquetes - Nou Barris: Kim Manresa, Ginés Cuesta; Arxiu Trinitat Nova: Vicent Rubio Silvestre i Jaume González Belmonte; Vocalia de Dones del Turó de la Peira, Nou Barris Acull, Agrupació Sardanista l'Ideal d'en Clavé: Núria Surinyach i Roser Monguet, Rosario Marco Marco, Mercedes Palau Torondel, Manuela Pérez Flores, Maria Pilar Pose Rodríguez, Maruja Ruiz, Juan Elvira Silleras i Rosa Vallcaneras Jiménez

Direcció i coordinació de l'edició:
Olga Anís Sinués, Direcció del Programa Dona
Montserrat Martín Céspedes, Direcció de Serveis a les Persones i Territori de Nou Barris
Carmen Pérez Montón, Punt d'Informació i Recursos per a les Dones
Ramón Solé Ginel, Centre per a la Igualtat i Recursos per a les Dones - CIRD
Pilar de Luna Polo i Inmaculada Bartolomé Larena, Departament de Comunicació del Districte de Nou Barris

Revisió lingüística:
Anna Girmé Soler

Disseny gràfic:
Pall: Disseny

Impressió:
Trama Tècnic

Dipòsit legal: B-3467-2015
ISBN: 978-84-9850-654-9

Foto de coberta:
Dones i criatures al safareig de les Vivendes del Governador. Ginés Cuesta,
Arxiu Històric de Roquetes-Nou Barris.

Febrer 2015

Dones de Nou Barris és un recull de les històries i experiències viscudes per les dones de Nou Barris que amb el seu treball i la seva lluita han contribuït i han participat en el desenvolupament social i comunitari de la ciutat de Barcelona.

És un llibre que té com a protagonistes les dones, figures cabdals que permeten entendre l'evolució d'una nova part de la ciutat de Barcelona que estava naixent.

Les dones han estat les heroïnes de Nou Barris, les roques sobre les quals s'ha construït una part de la ciutat que ara conforma Barcelona. Elles van ser la columna amb què se sostenien famílies que van recomençar la seva vida en un altre indret diferent d'on van néixer. Elles van ser el suport de famílies que van viure un món laboral amb pocs drets desenvolupats, famílies amb infants que van créixer en un entorn dur i difícil. A més, elles no només van resistir, sinó que van infondre el valor de la transformació conjuntament amb la potència de la creació de noves vides, noves històries, nous horitzons, noves realitats.

Sovint la seva força ha estat anònima, fins i tot amagada, discreta, poc reconeguda. Per això s'ha elaborat aquest testimoni de força, en què les dones apareixen en moments inèdits, mai vistos, mai explicats. Moments de la seva vida, fins i tot en escenes quotidianes, que ens brinden la possibilitat de reconèixer que la seva tenacitat, la seva total entrega a la família, el seu amor, ha creat llaços socials que han fet evolucionar la societat, i en concret Nou Barris.

Les dones tenen una capacitat de transformació interna tan potent que el seu reflex és capaç de transformar el seu entorn gairebé en silenci i, en conseqüència, la seva potència es multiplica. La força de les dones es troba latent i viva en tots els moments de transformació. De vegades no cal

que es manifesti explícitament, simplement és l'entorn el que es transforma amb la seva indescriptible força. Elles són la *llum del camí*, l'estrella sovint silenciosa i discreta, quasi imperceptible als ulls humans, que guia els canvis que es produeixen en el fons de les nostres vides.

Les dones d'avui ens sentim orgulloses de les dones d'ahir, a qui volem rendir el nostre homenatge, el nostre reconeixement, el nostre agraïment, i, fins i tot, la nostra veneració per la seva força. Elles són el nostre far de qui aprenem com seguir el camí que van dibuixar. Elles són les nostres Mestres.

Les dones de Nou Barris que apareixen al llibre han il·luminat el camí. Reconeixem-lo, celebrem-ho, aprenem-lo, seguim-lo!

Irma Rognoni i Viader

Regidora del Districte de Nou Barris

En un moment en el qual l'horitzó de les polítiques d'igualtat es presenta amb un nou discurs i noves estratègies és important referenciar-nos al passat i reconèixer la trajectòria de moltes dones a través de les quals es van aconseguir avenços socials importants, tant en qüestions quotidianes com en aspectes estructurals i globals.

Amb aquest llibre es clou una col·lecció que ha presentat l'oportunitat de fer visibles els perfils i les trajectòries d'unes dones que han marcat una època, i que representen un moment de canvi important a cadascun dels districtes de Barcelona.

El segle XX va comportar una nova lectura del món i el reconeixement de les dones com a actius en la construcció de barris i ciutats. Per tant, cal posar en valor aquelles dones que van tenir l'oportunitat de ser motor de canvi, de demostrar que la seva acció ciutadana va contribuir a la millora social de la ciutat, i especialment d'alguns barris.

Perquè es tracta de posar de relleu la igualtat entre dones i homes a l'hora de construir la ciutat, a través de les seves capacitats personals i les seves decisions, del seu esforç i les seves renúncies, mitjançant el seu valor i la seva perseverança.

Barcelona és una ciutat que treballa per a la igualtat i la no discriminació. I té per objectiu garantir el dret al reconeixement de la pròpia identitat de gènere. Una identitat que les protagonistes d'aquest llibre fan palès amb el seu testimoniatge, i que a través de la seva història s'encarreguen de promocionar de manera senzilla i planera, i que com a Regidora de Dona i Drets Civils em plau presentar-vos.

Francina Vila i Valls

Regidora de Dona i Drets Civils

Índex

- 13 Introducció
- 17 Espai d'origen
- 31 Espai domèstic
- 43 Espai de treball remunerat
- 59 Espai polític
- 83 Nomenclàtor
- 91 Bibliografia

Introducció

Les contribucions i aportacions de les dones han estat excloses massa sovint de la construcció de la narrativa històrica hegemònica, basada en esdeveniments bèl·lics. En sabem molt de guerres, de batalles perdudes o guanyades, tant és, però guerres en definitiva. La guerra, el conflicte bèl·lic i la mort han funcionat com a motor de la història i han centrat gran part de la construcció de la narrativa històrica, una narrativa històrica que es construeix a partir de la violència.

Les experiències de les dones en aquesta reconstrucció històrica queden com una excepció o al marge. Com a excepcions, les heroïnes. Al marge, com a subjectes passius.

La història, la ciutat, però, no es construeix a partir de la destrucció i la mort. La ciutat es construeix dia a dia, amb aportacions no tan sorolloses, sense el retruny de canons. És un anar fent, un anar teixint a partir d'accions, de pensament, de xarxes i de desitjos.

Us presentem el llibre *Dones de Nou Barris. Itineraris històrics* amb l'objectiu de situar les dones en el centre del discurs històric, com a subjectes i no només com a agents passius de l'esdevenir. Amb l'objectiu no menys important de reconstruir la història a partir de les seves protagonistes. El llibre és fruit d'un treball col·lectiu de dones del districte que, durant uns mesos, hem anat a la recerca de textos, imatges pròpies i alienes per construir una nova narrativa a partir de l'experiència diversa de dones del districte.

Espai d'origen

Les germanes Leonor i Núria Solà Rubio, la mare i la tieta, a Verdum.
Arxiu: Germanes Solà Rubio.

El paisatge del districte de Nou Barris és, sens dubte, el que més ha canviat de la ciutat de Barcelona al llarg del segle XX. Hi ha hagut un canvi de paisatge geogràfic i humà.

D'un passat rural, a principis de segle XX, Nou Barris va començar a articular-se a partir de la idea de ciutat jardí. Es van vendre antics terrenys agraris en parcel·les. Torre Baró, Vallbona o Trinitat van ser els primers indrets que van veure la concreció de la idea de ciutat jardí. Es van fer cases unifamiliars, d'una o més plantes, envoltades de terreny, més o menys gran, per fer-hi un jardí o plantar-hi verdures. La idea era viure la ciutat lluny de la ciutat, envoltat de natura. Una idea que, des de finals del segle XIX, s'havia escampat per Europa i va arribar a Barcelona amb un cert retard, però hi va arribar. La casa unifamiliar de la ciutat jardí era la terra promesa, el somni, la fantasia, el territori de la imaginació que materialitzava els ideals de la propietat privada, de l'harmonia social, i apareixia en un moment en què les ciutats i, en

concret la ciutat de Barcelona, vivien un procés d'industrialització i una conflictivitat social galopant —era el període entre les dues primeres dècades del segle XX.

Les ciutats jardí s'adequaven a les expectatives socials i a les capacitats econòmiques dels futurs estadants. D'una banda, eren per a classes amb molts recursos econòmics i, de l'altra, per a classes amb menys recursos econòmics. Totes es situaven a prop de la natura, que a Barcelona eren els vessants de Collserola, però no compartien veïnatge.

L'octubre de 1919 la Cooperativa de la Habitación Barata inaugurava dues cases en terres de can Dragó. Als anys vint es van anar construint casetes amb hortet per tot l'actual Nou

Francisca Bonet Amela, al fons l'Institut Mental de la Santa Creu, actual seu del districte de Nou Barris, 1955.
Arxiu: Francisca Bonet Amela.

Torre del rellotge,
avui enderrocada, al barri
de la Trinitat Nova.
Foto: Kim Manresa,
Arxiu Històric de Roquetes-
Nou Barris.

Barris, per promoció privada o bé per iniciativa d'alguna cooperativa. A l'actual carrer d'en Tissó i al del Vesuvi, una part de les cases va ser impulsada per la cooperativa La Prosperitat, filial de La Confianza Andresense, que va existir fins als anys cinquanta. La Prosperitat era el nucli on hi havia més cases de caràcter cooperativista: habitatges de planta baixa, a voltes planta baixa i un pis, i hort al darrere. Al barri de la Trinitat Nova, al carrer d'Aiguablava, encara resten dempeus algunes d'aquestes cases construïdes seguint la idea de ciutat jardí.

El 1929, des de l'actuació pública, es va construir el barri de Cases Barates d'Horta, actualment Can Peguera, un dels cinc conjunts de cases barates construïts a Barcelona durant la Dictadura de Primo de Rivera. Eren habitatges d'una sola planta i de dimensions variables, però en cap cas generoses, destinats a persones amb pocs recursos econòmics i que volien pal·liar el greu dèficit d'habitatge que existia a la Barcelona dels anys vint. Tots cinc eren conjunts habitacionals situats als marges de la ciutat, lluny de qualsevol trama urbana i mal comunicats, però dotats d'algun servei, com ara guarderies, i una disposició de l'espai caracteritzada per una seqüència de carrers i places que facilitaven –faciliten– la relació veïnal. Les Cases Barates d'Horta, Can Peguera, és l'únic grup de cases que resta dempeus dels cinc que es van construir.

En paral·lel, es van estructurar altres nuclis urbans que van donar forma i vida als barris de Verdun, les Roquetes, la Trinitat i la Prosperitat.

El que als anys vint havia de ser ciutat jardí, als anys setanta i vuitanta es va convertir en la concentració més gran de torres d'habitatges i de població. Es gestava una nova idea i manera de fer ciutat que va trobar a Nou Barris el camp d'experimentació per dur-la a la pràctica.

Canvis en el paisatge

Després del franquisme, els vessants de les muntanyes de Nou Barris comencen a poblar-se de blocs de pisos, barraques i habitatges d'autoconstrucció.

Els problemes d'habitatge a Barcelona es van agreujar a partir de la dècada dels anys quaranta, però especialment, en les dècades següents. Persones vingudes d'altres pobles i ciutats arri-

Belén Espinosa Fernández,
de tres anys, al carrer
Palamós 40, 1971.
Arxiu: Trinitat Nova.

Carrer Pla de Fornells.
Arxiu Històric de
Roquetes-Nou Barris

ben a Barcelona fugint de la persecució política o bé a la recerca de noves i millors perspectives de vida, bé per qüestions polítiques, bé per qüestions socials. Malgrat el rigorós control de la població que exercia el govern franquista durant la primera dècada de la postguerra i malgrat l'amenaça de ser retornat al lloc d'origen, passant primer pel Palau de les Missions situat a Montjuïc, les expectatives d'una nova vida són l'origen del desplaçament i fan que es superi la por.

El 1950, al Palau de les Missions de Barcelona, hi havia 1.022 persones i es calcula que, entre 1952 i 1975, 15.000 persones van ser deportades des del Palau als seus llocs d'origen.

El control de desplaçaments es va suavitzar a partir de la dècada següent, cosa que va comportar que un nombre més elevat de persones es decidís a emigrar. Milers de persones arribaven a Barcelona cada mes a partir dels anys cinquanta.

No hi havia prou habitatges ni capacitat adquisitiva per accedir a un habitatge de propietat. Les alternatives eren diverses: relloguer, lloguer d'una habitació on s'hi encabia una família, autoconstrucció, barraquisme o aprofitament a recer d'algunes coves.

El problema de l'habitatge a la Barcelona dels cinquanta arribava a proporcions alarmants, dit d'una altra manera, clamava a Déu. Durant anys, les autoritats responsables miraven cap a una altra banda, però, a partir de finals dels cinquanta, s'intenta buscar alguna solució. Els responsables es van veure especialment pressionats per la voluntat de les empreses constructors d'eliminar les traves que impediien la construcció de nous habitatges i l'exigència de les autoritats de convertir sòl urbà en sòl urbanitzable, amb tota la capacitat per generar plusvàlua, és a dir, beneficis.

El Pla comarcal d'ordenació urbana de 1953 va donar llum verda a la construcció massiva d'habitatges i a la creació d'un model de ciutat organitzada depenent de les funcions. Nou Barris va ser una de les zones triades per instal·lar-hi habitatges, els quals estaven destinats a les classes populars. Milers d'habitatges s'enlairaven en pocs mesos enmig del que, fins feia ben poc, eren camps.

En el model funcional Nou Barris va acollir la funció residencial, diríem que de manera exclusiva.

El territori de Nou Barris era una zona poc habitada fins als anys cinquanta del segle XX. A partir dels anys cinquanta i seixanta, es converteix en territori apte per instal·lar els nous habitatges, de promoció pública i privada — aquests sovint sota el signe de l'especulació que la dictadura franquista afavoria, en paraules de Jaume Fabre i Josep Maria Huertas—, que van donar lloc a una transformació radical del paisatge.

Tres dones al terrat del carrer Penýscola i al fons la Meridiana en construcció. Arxiu Trinitat Nova.

En realitat són més de nou barris: les dues Trinitats –la Vella i la Nova–; Vallbona; Torre Baró; Ciutat Meridiana; la Prosperitat; Verdun; les Roquetes; la Guineueta; Canyelles i Vilapicina, que inclou els barris de Porta, el Turó de la Peira i les Cases Barates d'Horta. Des de la divisió de 1984, el barri de la Trinitat Vella va quedar incorporat al districte de Sant Andreu.

Amb motiu del Congrés Eucarístic es van enderrocav les barraques de la Diagonal, on s'havia de celebrar l'acte principal. Amb caràcter d'urgència i de provisionalitat, es van construir dos polígons d'habitatges per allotjar-hi els barraquistes. Un, Can Clos, a la Zona Franca; l'altre, al barri de Verdun, conegut amb el nom de "Cases del Governador". En aquest darrer, el 1952 es van construir 906 habitatges de dimensions minúscules: de 21 a 23 metres quadrats, on hi havia cuina menjador, un parell d'habitacions i un vàter. Les dutxes eren públiques i el safareig també, un safareig col·lectiu que encara funcionava el 1996. Hi havia controls dels residents i vigilants, quatre guardes que vigilaven els blocs i tots els habitants. Es controlava tot, neteja i moralitat.

El ritme de construcció és galopant. A tall de cronologia, sense cap voluntat de ser exhaustiva:

Entre el 1954 i el 1955 l'Obra Sindical del Hogar construeix als barris de Verdun i les Roquetes, en uns terrenys cedits per l'Ajuntament, 1.464 habitatges.

El 6 d'octubre de 1953 s'inauguren 597 habitatges a la Trinitat Nova, i 11 botigues, construïdes per l'Institut Municipal de l'Habitatge, precursor del Patronat. La superfície era de 50 m².

El 1955, al mateix barri de la Trinitat Nova, l'Obra Sindical del Hogar promou 1.153 habitatges.

L'Instituto Nacional de la Vivienda va fer entre 1956 i 1959 dues promocions amb 1.159 habitatges.

El Patronat, per la seva banda, va construir 407 pisos, en dues tandes, el 1959 i el 1963, per a famílies procedents del Somorrostro i per a gent del Raval.

Remedios Pérez, M. de la Cabeza Morales, Aurelia Frias, Aurèlia Pérez, Antonio Pérez i Conxa Morales, en un dinar familiar a la caseta del camp a Canillas de Aceituno, a la comarca de l'Aixarquia malaguenya, d'on la família de M. Aurèlia Cubo Pérez és originària. Arxiu: Maria Aurèlia Cubo Pérez.

La densitat de població més elevada es trobava a les cases de l'Obra Sindical, les de qualitat més baixa. En 5,6 hectàrees, hi residien 6.000 persones, cosa que es traduïa en 1.070 habitants per hectàrea. Els habitatges eren tan petits que, per guanyar una habitació, la immensa majoria de veïns va cobrir la petita terrassa i la va convertir en cuina.

El 1957, amb la redacció del Pla parcial de la Guineueta, l'Ajuntament va expropiar part dels terrenys del complex. El 1964, el Pla parcial de Canyelles va comportar l'expropiació de totes les terres que hi havia a la part del darrere de l'Institut Mental de la Santa Creu.

El 14 octubre de 1963 es va aprovar el Pla parcial de Font Magués, a Ciutat Meridiana. L'empresa promotora, presidida per Joan Antoni Samaranch i Enrique Banús –Puerto Banús–, Urbanizaciones Torre Baró, originalment Almacenes Barceloneta, havia comprat els terrenys el 1957. Formaven part del consell d'administració de l'empresa un regidor de l'Ajuntament, Mariano Ganduxer, i el secretari de la Diputació, Lluís Sentís.

El barri, construït en quatre anys, ocupava 33 hectàrees i tenia 11.175 habitants. Samaranch en va fer el lliurament a l'alcalde Porcioles tot prometent dotar-los per a un futur proper dels serveis que hi mancaven –mercat, escoles, complex esportiu, ambulatori. El 1970 ja apareixien denúncies per humitats. Només feia tres anys que s'havien inaugurat i el 40% dels habitatges tenien defectes de construcció.

Més enllà de les torres d'habitatges que s'enlaïren dia a dia, més enllà del canvi de paisatge físic, també ens interessa veure el paisatge humà, les persones que, any rere any, van anar establint-se a Nou Barris i que van triar alguns dels seus barris com a espai vital.

Paisatge humà

Nou Barris va acollir persones provinents d'altres barris de Barcelona, de poblacions properes o no tan properes. Els motius que van impulsar la migració són diversos. Hi ha migració econòmica, persones que migren amb l'expectativa de trobar una vida millor; hi ha migració política, una important migració política, especialment durant les primeres dècades del règim franquista.

Per a les persones represaliades pel franquisme per la seva activitat i compromís amb el govern legalment constituït de la República, Barcelona, els nous barris de Barcelona, van suposar una esperança de començar una nova vida.

Trinidad Gallego Prieto, nascuda a Madrid, infermera i llevadora, va lluitar a la seva ciutat contra el monopoli de les ordes religioses als hospitals i va fundar el Comité de Enfermeras Laicas. Durant la guerra va formar part del comitè de l'Hospital Clínic de San Carlos, i l'abril de 1939, va ser detinguda i empresonada juntament amb la seva mare i la seva àvia. Van ser condemnades, totes tres, a trenta anys de

Paquita, Rafi, i Maria Dolores Millán i una amiga, a la plaça Virrei Amat, 1962-63.

Arxiu: Maria Dolores Millán.

presó. El 1949 va abandonar la presó i va arribar a Barcelona. Sense permís per treballar legalment, va subsistir posant injeccions a Nou Barris.

Els desplaçaments després de la Guerra Civil estaven, tal com ja hem dit, rigorosament controlats.

Carmen Riaño va néixer a Santander i va arribar amb la seva família a Vallbona el 1949. El seu pare, militar republicà, havia mort en un camp de concentració nazi. Als anys cinquanta, Carmen participa en les reivindicacions del seu barri i funda l'Associació de veïns de Vallbona, en què no va ocupar càrrecs, ja que no li agradaven.

Nou Barris es converteix en lloc d'acollida de famílies represaliades durant el franquisme que, després de complir condemna per haver participat en la defensa de la legalitat republicana, van patir penes de presó.

Maria Barceló explica que el seu pare, militar republicà, quan la seva columna va emprendre el camí de l'exili, va decidir quedar-se —la idea de deixar la dona i cinc criatures el va fer desistir de travessar la frontera. Va ser detingut a Barcelona i, després d'un judici, empresonat al castell de Montjuïc. La mare i els seus germans, que vivien a Cartagena, van venir cap a Barcelona el mateix any 1939, per estar a la vora del pare. Pujaven els diumenges a peu al castell de Montjuïc, no tenien diners per agafar un autobús. La mare, per subsistir, es va posar a brodar i ella, un any després, quan només tenia tretze anys, també. El 1940, cobrava sis pessetes a la setmana.

Luisa Roldán, nascuda a Madrid, també és filla de família republicana. Després que el seu pare complís la condemna per republicà, la família va emigrar a Barcelona.

Maruja Ruiz escriu: "Vaig néixer a Guadix, Granada, el 21 de novembre de 1936. De la guerra, no me'n recordo malgrat que al meu poble van passar coses molt grosses. De l'única cosa que me'n recordo és de la sortida dels meus pares de la presó. Quan van deixar anar la meua mare, després de complir condemna, jo tenia quatre anys. I quan va sortir el meu pare de la presó, jo en tenia vuit. Quan la meua mare va sortir de la presó es va haver de posar a servir per 'sacamos adelante' i això al meu pare no li va fer cap gràcia. Es van separar i el 1949 vaig arribar a Barcelona amb la mare".

L'arribada —explica Maruja en una entrevista publicada a la revista Vindicación Feminista, l'1 de gener de 1977— va anar així: "Uns homes ens van dir que ens comprarien una barraca. Li

van prendre tots els quartos a la mare i van fugir. La família del que avui és el meu marit ens va acollir a la seva barraca”.

Al rerefons de les causes de l'emigració de Pepa Jiménez hi ha la precarietat de les condicions de subsistència del lloc d'origen i la voluntat de buscar noves expectatives vitals. Josefa era la tercera de cinc germanes i un germà. A la família tot el que es podia donar ja estava repartit quan li va tocar el torn. La germana gran va tenir un bon aixovar perquè era la primera que es casava; la segona es va fer modista i a la tercera, la meua mare –ens diu Montse Argente–, només li quedava treballar al camp i cuidar el germà petit. Amb una amiga que tenia parents a Barcelona van tirar cap aquí.

Elena Fernández, al carrer Sagaró número 3, 1962.
Arxiu: Elena Fernández.

Josefa va arribar a Barcelona el mes de setembre de 1951, pocs mesos abans del Congrés Eucarístic de 1952, i encara recorda com la va impressionar aquell esdeveniment, les desfildes i el moviment que va veure per la ciutat.

Quan Pepa Jiménez va aconseguir situar-se mínimament, va facilitar l'arribada de dues germanes i del germà petit. El cas de Pepa Jiménez trenca el tòpic de pensar que la migració va ser un fenomen masculí. Ells arribaven i després venien les dones de la família. No sempre va ser així, ni molt menys. Moltes dones com la Josefa, procedents d'altres contrades de Catalunya i de la resta de l'Estat, van arribar als diversos barris de la ciutat, van buscar mitjans per establir-se i quan tenien la subsistència garantida i un lloc per viure, van actuar com a pont, com a punt de seguretat per anar portant d'altres membres del col·lectiu familiar cap a la ciutat.

“Pepa Jiménez va treballar a la fàbrica Masats de Sarrià. El 1959 ja havia aconseguit situar-se mínimament, tenia feina estable i un pis de lloguer al carrer de Nou Pins número 79, al barri de la Prosperitat, pis que també seria el seu primer domicili com a dona casada amb Modest Argente Gómez”, escriu Montse Argente.

A la dècada dels seixanta i també durant els anys setanta, hi va haver una migració des de Catalunya cap a l'estranger, principalment cap a Europa. Els salaris baixos i la dificultat de tirar endavant projectes vitals i econòmics van forçar l'emigració.

Una de les germanes de Pepa Jiménez, instal·lada ja a Barcelona, va emigrar amb el seu marit a França. “Al poble de Bédarieux, al cor d'una zona muntanyosa i verda a l'oest del departament de l'Hérault, va anar a parar Matilde Jiménez Díaz amb el seu primer fill quan el seu home va aconseguir establir-se allà, després que un negoci que els havia de millorar la vida sortís malament –escriu Montse Argente Jiménez.

En d'altres casos, és tot el grup familiar que es trasllada a Barcelona. Elena Fernández Aguado va néixer a Huelva el 1937. La seva mare va morir quan era molt petita i el seu pare es va tornar a casar i va tenir altres fills. El pare era treballador d'una empresa dedicada a la desinfecció de vaixells. El van traslladar a Melilla i després la família es va instal·lar a Barcelona. Era el 1942 i l'Elena tenia cinc anys. Des de l'any 1966 es va establir al carrer de Palamós, a la Trinitat Nova. Forma part del grup de dones Pinzellada de Dona i col·labora amb l'Associació de Veïns de la Trinitat Nova.

M. Aurèlia Cubo Pérez ens narra el trajecte de la seva família:

Francisca Bonet Amela,
Manuela, Carlos i Gabriel,
al carrer Pedret.
Arxiu: Francisca Bonet
Amela.

"L'Aurèlia és filla de l'Aurèlia Pérez i d'en Domingo Cubo, tots dos fills d'un poblet de la província de Màlaga: Canillas de Aceituno.

La comarca de La Axarquía destaca pel cultiu de la vinya i l'olivera i per la ramaderia caprina fins a finals del segle XX. El terreny escarpat no facilita el treball al camp: requereix molta mà d'obra sense possibilitat de mecanització. Els sous són molt baixos. La mà d'obra femenina és bàsica en la manipulació de les panses. Les dones es dediquen a l'envasat en paquetets amb formes especials i a l'elaboració de "chatos".

Amb l'arribada del nou segle, també s'ha modificat el tipus de cultiu, s'ha canviat el tradicional i han introduït el d'espècies subtropicals com ara alcovats, mangos i xirimioies, que no requereixen tant d'esforç ni estar pendent de la meteorologia.

Com que el meu pare tenia coneixements d'electricitat, un cop acabat el servei militar va optar per buscar fortuna a terres catalanes i es va incorporar a la companyia elèctrica Enher el març de 1953, concretament al Pont de Suert (Lleida). A partir d'aquest moment, ell i el seu germà van lluitar pel reagrupament familiar.

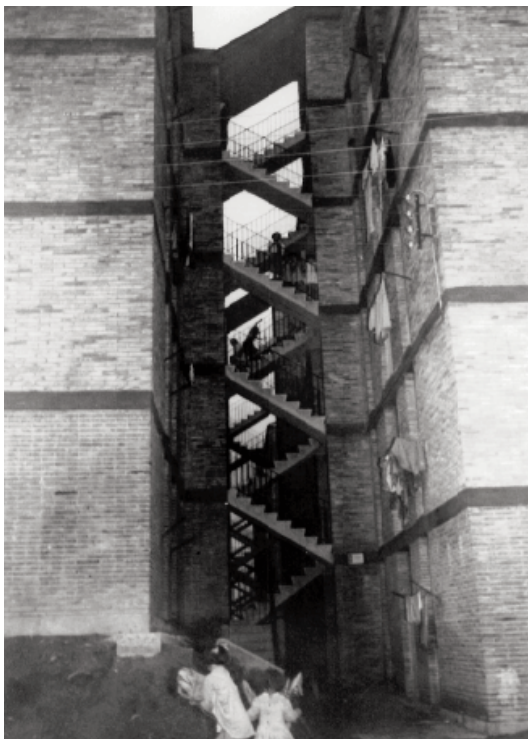
Finalment, van aconseguir el reagrupament cap als anys 1956–1957 a l'assentament colonial que l'Enher va crear al voltant de l'embassament de Canelles, mentre aquest estava en construcció. Aquest pantà es va crear al riu Noguera Ribagorçana entre els municipis d'Os de Balaguer, Estopinyà i Viacamp".

Per la seva banda, Josefina Fuentes Bautista ens narra la seva experiència: "Mi nombre es Josefina Fuentes Bautista. Nací un 19 de marzo de 1955 en el seno de una familia de origen extremeño. Cursé mis estudios primarios en el colegio público de Ramiro de Maeztu del barrio de Can Peguera (antiguamente Casas Baratas de Horta)".

Nens jugant.
Kim Manresa,
Arxiu històric de Roquetes – Nou Barris.

Trinitat Nova
Arxiu Trinitat Nova.

Lourdes Ponce, més coneguda com a Pitusa, explica la seva trajectòria migratòria:

"Nací en Huesca y a los veintitrés años me convertí en emigrante social. Era el año 1972. Ser mujer en Huesca en aquella época era difícil. El control social que se ejercía sobre nosotras era tremendo. Todo se comentaba, si vestías pantalones, si fumabas, si te besabas, si... Yo era telefonista y me presenté a una oposición. Conseguí la plaza en Barcelona. Alquilé, junto con una amiga, una habitación con derecho a cocina, en el piso de una mujer que había emigrado años antes. El piso estaba en la calle Viladomat y a pesar de que el precio que pagábamos no era barato, la propietaria no encendía el calentador y durante un año tuvimos que ducharnos con agua fría. A la noche leíamos y nos amenazaba con subimos el pre-

cio si no apagábamos la luz. Esa cadena de explotación de los viejos hacia los nuevos emigrantes se repite actualmente. Sabemos por experiencia propia lo que es la emigración sentimental y afectivamente. La hemos vivido en primera persona.

Pocos meses después, por un poco más de dinero, nos mudamos a un piso en L'Hospitalet, con cuatro habitaciones y terraza. El precio del alquiler eran 3.000 y yo en aquel entonces cobraba 9.500 pesetas. En el año 1974 me trasladé al barrio de La Prosperitat, donde aún vivo. En el piso llegamos a residir nueve personas, era el punto de llegada de otras personas emigrantes".

Maria Rosa Micás Estalayo ens explica: "Visc a Nou Barris des de l'any 1977. Vaig néixer a Barcelona l'agost de 1951 de mare de Palència i pare santanderí. Ella va venir a Catalunya quan tenia 20 anys, ell quan en tenia quatre. Vint anys de la meua vida els vaig passar a Sant Gervasi, sis al parc de la Vall d'Hebron, la resta al barri de Porta. Des del principi em va sobtar la diferent procedència de les persones que vivien al districte. Al parc de la Guineueta he sentit i vist ballar sardanes, sevillanes, muiñeiras, més recentment músiques del nord d'Àfrica, ritmes llatinoamericans... La nostra filla i el nostre fill han estudiat a l'institut amb nenes i nens procedents de migracions diverses, però la meua integració a Nou Barris va començar i es reforça dia a dia amb la xarxa de les associacions de dones, cada una a la seva zona, però agermanades enfront de qualsevol reivindicació. Avui més que mai".

Passats uns anys, nous corrents migratoris procedents d'altres països, d'altres continents, van arribar a Barcelona, a Catalunya, expulsats dels llocs d'origen per causes similars. Primer, van ser les dones filipines i després les africanes i també les llatinoamericanes, que havien iniciat el viatge per qüestions econòmiques, políti-

Pujant al castell de Torre Baró.
Mila Nieto Márquez i el seu fill
Celso, entre d'altres.
Arxiu: Mila Nieto Márquez.

ques, socials; fugien de la violència econòmica, bèl·lica o social, a la recerca de noves expectatives vitals. Aquestes eren dones amb formació, dones actives professionalment, que van haver de buscar el seu lloc als diferents barris de Nou Barris, als diferents barris de la ciutat, una ciutat que no sempre va ser acollidora, especialment amb els darrers, amb les darreres a arribar-hi.

“Mai no m’he sentit immigrant”, escriu Elsa Plaza, i continua: “Per a mi és natural sentir el lloc on m’instal·lo com a propi en integrar-me a les demandes socials que exigeixen les persones que viuen al lloc, més enllà de la llengua que parlin o de la història local que comparteixin. La meua història és la de totes aquelles persones que intenten instaurar una certa justícia social”.

Espai Domèstic

Dona a la cuina rentant plats
i M. Carmen Alda Ballester.
Àvia i neta, en un instant
després d'haver menjat,
1956-1957.

Arxiu: M. Alda Ballester,
Trinitat Nova.

Quan s'explica la història d'una ciutat poques vegades es travessen les façanes de les cases per mirar qui hi ha a l'interior i com es relacionen els subjectes que conviuen a l'espai domèstic.

Molts historiadors urbans han pensat que l'espai domèstic és menys significant socialment parlant que l'espai col·lectiu, l'anomenat espai públic. Res més fal·laç: l'espai domèstic i els subjectes que hi conviuen formen part indissociable de la història de la ciutat. És més, és el

substrat, la base de la història dels barris, la base de la història de la ciutat. Tothom sap que a l'interior de l'espai domèstic alguna cosa es cou en relació amb l'economia, l'economia domèstica, que és la base de l'economia.

Hi ha una vida, una creació a l'interior dels espais domèstics que permet la subsistència quotidiana, que fa possible la vida. Aquesta història, els subjectes d'aquestes històries, les seves activitats i afectes, les seves creacions i atencions, fan possible la història.

Abans no havíem trobat mai tantes imatges sobre l'espai domèstic i encara menys sobre les cuines. Aquestes imatges desvelen una visió transcendent de la història urbana i han estat pacientment recopilades, anotades i referenciades per historiadores quotidianes que han donat valor a allò que sovint ha estat infravalorat. Han estat arxiveres, documentalistes quotidianes d'una història que queda lluny del soroll de les guerres i del retruny dels canons, d'una història que situa al centre la creació i el manteniment de la vida, que aposta per donar llum a aspectes que ens impliquen, d'una manera o d'una altra, a totes les persones, siguin del sexe que siguin. Són imatges excepcionals d'episodis quotidians, però no són cap excepció, ans al contrari, en totes elles ens podem veure reflectides en algun moment de les nostres vides.

Són imatges bellíssimes, no només perquè són difícils de trobar, sinó perquè han estat captades en un instant, sense gaire preparació prèvia, o cap. És l'instant, que no vol ser performatiu, que tan sols es deixa captar, i hi apareixen els personatges fent allò que acostumen a fer cada dia, tot revelant activitats quotidianes i els afectes que circulen entre les persones retratades, algunes de les quals ni tan sols saben que hi ha una càmera fotogràfica a la vora o, si més no, no deixen de fer el que fan perquè hi hagi algú fent fotos.

La mare de M. Alda Ballester, 1956-1957.
Arxiu: M. Alda Ballester, Trinitat Nova.

Una nena en primer pla recolzada a la taula mira directament la càmera. Els seus ulls reflecteixen una mirada confiada a qui hi ha darrere l'objectiu. No somriu, no cal. A sobre de la taula, gots, un plat, un tros de roba i un cabdell de fil. Al darrere, una dona amb davantal renta els plats a la cuina d'esquena a la càmera. Cuina i menjador ocupen un únic espai. Cuina i menjador estan junts. En un angle del menjador la nevera marca Cosmar, probablement de gel.

A la segona, una dona, més jove que la que rentava plats, cus a la mateixa cuina menjador. Duu un vestit fosc, sense davantal. Imaginem que és la bata de treball, d'un treball remunerat. El rellotge marca les dues i cinc minuts. La mateixa nevera, les mateixes flors, el mateix hule i les mateixes cortinetes de quadres per dessota dels fogons de la cuina.

En aquestes dues fotografies, realitzades suposem el mateix dia i a la mateixa hora, tres generacions de dones es troben a l'hora de l'àpat. La dona gran, de ben segur ha preparat el dinar i ara renta plats. La dona més jove ha arribat a casa a l'hora de dinar, entre torn i torn d'una feina remunerada; la nena, probablement la seva filla i néta de la dona més gran, ja ha dinat.

Aquesta escena segur que es repeteix cada dia en moltes de les cases dels voltants. Dones, dones mares, que s'han incorporat al treball remunerat i que combinen la maternitat i l'atenció familiar amb la feina, gràcies al suport de les més grans de la família; una estreta xarxa que fa possible la subsistència del col·lectiu familiar.

A la tercera imatge, dues dones, dues generacions de dones, travessades per un corrent d'afectes, somriuen a càmera mentre l'olla bull als fogons d'una cuina de gas butà, l'energia més barata del moment.

Els habitatges, però, també poden ser espais de solitud, d'aïllament no sempre volgut.

Mare i àvia a la cuina del carrer de Palamós 70, 1959.
Arxiu: Trinitat Nova.

La senyora Gertrudis a la cuina menjador de casa. Ginés Cuesta, Arxiu Històric de Roquetes-Nou Barris.

Ginés Cuesta va fer aquesta bella fotografia d'una dona gran asseguda a la cuina menjador sala d'estar. Mira cap a un costat, una mà sobre l'altra, recolzada en l'inefable hule. Hi veiem també el tapet de ganxet o de plàstic; el fruïter, amb les peres; el calendari penjat a la paret, en què una nena mira un conte o un llibre i hi ha un gos molt a prop seu, un calendari fet per gentilesa de Feiba, segons podem llegir. Les cortines estan passades, no veiem res de l'exterior. La cuina sí. La cuina la veiem en la seva màxima esplendor, de mides reduïdes, però d'un ordre i netedat perfectes, amb la pica, la cuina de butà sobre els antics fogons, ara inutilitzats. A sota dels fogons les cortines amaguen prestatges on hi ha les olles, les paelles i els plats. És una cortineta que cobreix el perímetre de l'antiga campana de fums. Tota la dignitat d'una vida recollida en aquesta bella imatge. Quina història hi deu haver darrere

d'aquest rostre esculpit d'arrugues vitals? No ho sabem del cert, la podem intuir, i aquesta és la gràcia de la fotografia, permet imaginar, et convida a imaginar, a crear històries. Va més enllà de la pura descripció i sap captar en un instant el retrat d'una època i d'unes vides.

Les Cases del Governador eren 906 habitatges, construïts amb una superfície molt reduïda de 21 a 23 metres quadrats, amb una cuina menjador –la solució que es donava als habitatges públics de dimensions reduïdes–, dues habitacions i un vàter. Les dutxes eren col·lectives.

Però, aquelles cases de superfície tan esquifida feien difícil la convivència quotidiana per manca d'espai. La solució que en alguns casos es va adoptar, per iniciativa de qui les ocupava, va ser treure la cuina al petit balcó i fer una altra habitació de l'espai que originàriament era la cuina.

Una dona encala la façana de la seva casa a les Vivendes del Gobernador.
Ginés Cuesta, Arxiu Històric de Roquetes-Nou Barris.

Fos com fos l'habitatge, gran o petit, mantenir-lo requereix unes habilitats i uns treballs continuats. En aquesta imatge de les Cases del Gobernador, al barri de Verdun, una dona enfilada a l'escala emblanquina la zona del balcó. Als extrems de la imatge hi ha dones amb bosses i galledes. D'altres, s'han aturat un moment i parlen.

A les Cases del Gobernador i a d'altres barris del districte, les cases no tenien prou espai per encabir-hi un safareig. El safareig era col·lectiu. Dones i nenes renten roba, una pràctica i un aprenentatge que va passar de generació en generació de dones. Cap nen dins del safareig.

La bugada, un cop rentada i esbandida, es posava a assecar al carrer o al balcó.

Dones i criatures al safareig de les Vivendes del Gobernador.
Ginés Cuesta, Arxiu Històric de Roquetes-Nou Barris.

Una dona carreteja
les galledes.
Ginés Cuesta, Arxiu Històric
de Roquetes-Nou Barris.

Una dona esten la bugada.
Ginés Cuesta, Arxiu Històric
de Roquetes-Nou Barris.

L'economia domèstica

En un carrer de Barcelona, al costat d'uns contenidors de brossa, vam trobar una sèrie discontínua d'un dietari, escrit per la mateixa dona, entre 1935 i 1956, on registrava les despeses de consum diari de la família, formada per dos adults i tres criatures. Aquest grup familiar el podríem incloure en aquell ampli marge de classe mitjana a partir de les informacions indirectes que apareixen en el volum de 1935: ell, enginyer, treballa en una indústria petrolera; ella, segons criteris economicistes obsolets, però encara vigents, "no treballa", és a dir, no se la considera activa dins el mercat laboral, malgrat que produeix béns i serveis per al consum del col·lectiu familiar. Tenen minyona, també un cotxe marca Citroën, van de vacances, fan allò que se'n diu consum cultural —compreu llibres per un import mensual de 53,40 pessetes, un pressupost relativament elevat si ho comparem amb les 365 pessetes que es gasten per a manutenció i rentar i planxar la roba—, van al cinema com a mínim un cop per setmana, al cine Capitol o al Walkyria, i encara destinen 17 pessetes mensuals per a almoines.

El següent dietari és de 1946. Han passat moltes coses; una guerra, el triomf de les tropes franquistes, que, des del 4 d'agost de 1939, van establir el control de preus de tots els articles de primera necessitat. A partir d'aquell moment, tota operació de compravenda de productes que no respectés el preu fixat era il·legal. Pa, peix, carn, hortalisses, llegums, llet, ous i un llarg etcètera de productes de primera necessitat, així com també medicines, vestit, calçat, sabó, restaven sota el control de l'Estat.

Es fixaven les racions individuals dels articles sotmesos a racionament per a un home adult i, seguint aquest paràmetre, s'assignava a les dones el 80% de la ració atorgada a l'home adult i un 60% a les criatures. A les persones

grans els corresponia la mateixa ració que a les dones.

Tanmateix, ni la quantitat ni la regularitat en l'arribada dels aliments des de la Comisaría General de Abastecimientos y Transportes a les botigues cobrien les necessitats bàsiques alimentàries de la població.

El preu dels productes alimentaris bàsics s'havien incrementat molt. El litre de llet costava 0,75 cèntims el 1935, i el 1946 costava 6 pessetes; el litre de vi va passar de 0,80 cèntims a 2 pessetes, en les mateixes dates. El preu dels productes bàsics aquell any 1946 era elevat, molt elevat. Un quilo de pa blanc, 12 pessetes; un ou, un sol ou, costava més que un litre de vi, 2,15 pessetes i la dotzena 24,50 pessetes.

Si el 1935 la despesa mensual d'una família de classe mitjana, amb ingressos regulars, formada en aquell moment per tres persones, era de 365 pessetes per manutenció més el rentat i la planxada de la roba; la xifra es va incrementar fins a les 2.100 pessetes mensuals, estrictament per a alimentació, el 1946. Tot i que el preu de les subsistències va augmentar de manera alarmant —tal com ja hem dit—, els salaris no van seguir aquell ritme desenfrenat, ni molt menys.

L'Aurelia Pérez rebent uns familiars que no esperava, 1964.

Arxiu: M Aurèlia Cubo Pérez.

Comparant els dos dietaris, s'observen canvis radicals en els hàbits familiars i en l'alimentació, malgrat els pocs anys que els separen. Així, per exemple, han desaparegut els dinars als restaurants i també les cerveses, en canvi ha fet la seva aparició a la llista de la compra els cubitos, que substitueixen els brous, ara difícils de comprar i cuinar, per manca de combustible.

Els bistecs són per a la nena petita, els altres mengen el més barat, fetge. El bacallà substitueix l'antic lluç, les gambes o els llagostins. Un altre element que sovintaja és el llard com a substitut de l'oli, que es distribuïa poc i de pèssima qualitat. Tant és així que aquell any 1946, una de les primeres manifestacions contra el règim franquista va ser la penjada de setrillers buides als balcons a diversos barris de la ciutat i a d'altres poblacions.

La precarietat de les condicions de vida per a àmplies capes de la població es va perpetuar durant molt anys, gairebé fins a principis dels anys seixanta. Si ens fixem en el consum de carn, segons dades facilitades per Jordi Catalan i Vidal, el 1935, a Barcelona, se'n consumia 32,3 kg per persona a l'any, nivell que no es va tornar a recuperar fins al 1962. "Ello significa —diu el mateix autor— que fueron necesarios unos 27 años para que el consumo de carne volviera a situarse en el nivel de los años de la República. Con anterioridad a 1936, el volumen máximo de consumo de carne en la capital catalana se había alcanzado en 1928, momento en que se superaron los 35 kg de carne consumidos por persona y año".

M. Rosa Micás ens facilita la informació que pacientment va elaborar, any rere any, sobre la seva economia domèstica. Un pressupost, realitzat dia a dia, amb resums mensuals, per controlar les despeses del col·lectiu familiar, que rebia dos sous mensuals, el d'ella i el del seu marit. Aquestes són les seves dades, que reproduïm fil per randa:

Pressupost 1978, resum mensual:
Menjar 20.198 pessetes
Neteja 846 pessetes
Despeses pis (rebuts) 15.583 pessetes
Diversos 5.623, cinema i espectacles 2.370,
complements pis i mobles 60.422,
aperitius 140, transports 1.688,
despeses cotxe 10.700.
"Premio matrimonio" 1977, 4.000 pessetes
Sous mes 41.175 pessetes
Pagues extres 44.200 pessetes

"A casa entraven dos sous, un de tècnic i el meu d'auxiliar administrativa. El més probable és que el meu sou no arribés a les 12.000 pessetes", explica M. Rosa Micás Estalayo.

A la dècada dels anys setanta, les despeses alimentàries ja no són les més importants del

Carmen Soto Palau planxant la roba a l'habitatge del bar Horizontal, anys seixanta.
Arxiu: Família Palau.

Mercedes Palau i Carmen Soto Palau recollint la roba al terrat del bar Horizontal, del carrer Horinzontal, anys seixanta.
Arxiu: Família Palau.

pressupost familiar. Per a unitats familiars amb dues persones incorporades al mercat laboral reglat, les despeses d'habitatge —lloguer o compra— poden ser assumides, alhora que es poden incorporar despeses com el cinema i els espectacles o els aperitius i, a finals de la dècada dels setanta, els pressuposts familiars poden incorporar l'adquisició i les despeses que comporta un vehicle privat, sovint com un mitjà per estalviar temps de desplaçament entre l'espai de viure i l'espai de treball remunerat.

Si a la Barcelona industrial de la primera meitat del segle XX habitatge i fàbriques mantenien relacions de veïnatge i la gran part dels desplaçaments es feia a peu, això canviarà amb el nou model urbà que s'imposarà a partir dels anys cinquanta amb la creació dels polígons residencials i els polígons laborals. Un gran nucli de polígon residencial, el més gran de tota la història de Barcelona, es dibuixarà a Nou Barris. A l'altra punta de Barcelona, es dibuixa el més gran dels polígons industrials, la Zona Franca. La distància entre l'un i l'altre és descomunal, vol dir travessar tot Barcelona. La xarxa deficient de transport públic fa que augmenti la despesa de temps, energia i de diners,

per anar de l'un a l'altre, i fa que el transport privat es converteixi en una alternativa, una inversió que obra portes per a l'accés al món del treball remunerat. El model de ciutat que es dibuixa a partir dels anys cinquanta, que zonifica la ciutat en funció dels usos, suposa una despesa extra per als habitants de la ciutat, alhora que discrimina l'accés de les dones no només al món del treball remunerat, sinó al conjunt de serveis urbans.

Si en un col·lectiu familiar de les classes populars es pot assumir la despesa que suposa l'adquisició i manteniment d'un vehicle privat, és molt improbable que sigui la dona qui l'utilitzi. Acostuma a ser l'home.

Els suburbis són mons de dones contra les dones, justament per la xarxa de transport públic insuficient que dificulta l'accés, no només al món del treball remunerat, sinó també a les diverses activitats de la vida quotidiana.

Als polígons residencials construïts a Nou Barris, en la majoria de casos, no es preveia la creació de serveis —sanitaris, educatius, esportius o culturals— ni tampoc comercials, fet que incrementava les dificultats de la vida quotidiana a l'augmentar els temps de desplaçaments.

El 1968 el govern franquista presenta una proposta de llei per reconèixer la feina que duen a terme les mestresses de casa. El Moviment Democràtic de Dones, en un escrit publicat el mes de març d'aquell any, qualifica la llei de demagògica i reaccionària, ja que si les feines domèstiques són socialment necessàries, allò que seria just és donar una solució social a aquests problemes, i no pas deixar —com deixa— intocable el criteri que aquestes feines corresponen a la dona. La llei tendeix a perpetuar la injusta divisió per la qual l'home té obertes totes les possibilitats de treball, en totes les categories, i la dona no.

La Laia fa pizzes, a la cuina d'una casa del Passeig de Verdum, 1983-84. Arxiu: M. Rosa Micás Estalayo.

Aquesta proposta de llei, segons el mateix document, estava destinada a fomentar l'atur encobert, a retirar la dona de la producció. Un objectiu que, d'altra banda, ja apareixia al *Fuero del Trabajo* de 1938 del govern franquista, que volia prohibir el treball de les dones casades, i suggeria que una llei que vulgui defensar els drets de la dona casada —són paraules textuais—, que vulgui reconèixer el treball social que avui aconsegueixen les dones dedicades a les tasques domèstiques, hauria de plantejar la qüestió de fons, és a dir, la urgència inajornable avui de racionalitzar tota una sèrie de treballs que es fan actualment a casa i que seria possible realitzar socialment, cosa que implicaria ampliar els serveis socials, com els menjadors de les empreses o les escoles bressol, entre d'altres.

De com fer possible el manteniment de la vida quotidiana i del valor social de mantenir-la, poques vegades se n'ha parlat. Amb tot, ja a principis del segle XX, la mestra Leonor Serrano Pablo feia explícit que la maternitat no era ni l'única ni l'exclusiva realització en la vida

de les dones i feia la distinció entre la maternitat biològica i la que avui en dia anomenem cultural. Tant l'una com l'altra són treball social i, com a tal, la societat l'havia de reconèixer. Però no n'hi havia prou amb reconèixer-la, calia protegir-la. Com?

En primer lloc, l'Estat hauria d'atorgar la categoria de professió al treball domèstic. En segon lloc, hauria de prohibir el treball de les dones gestants durant un any, període durant el qual haurien de rebre una indemnització amb un jornal igual al sou reconegut. La tercera proposta de Leonor Serrano era aquesta: l'Estat hauria de crear escoles bressol i d'educació infantil amb cantines, cosa que beneficiaria les criatures, les mares i, molt especialment, les germanes grans. La creació de serveis és una condició prèvia per trencar el cercle pervers de la submissió femenina.

La importància del treball d'atenció i cura que històricament han fet les dones, malgrat el seu valor social, poques vegades és reconeguda ni en estadístiques, ni estudis micro o macroeconòmics, però és un treball de vital importància per a la subsistència de la humanitat.

La revista *Vindicación Feminista*, de l'1 d'octubre de 1976, una de les publicacions que va aportar més al debat teòric, es preguntava: "¿Es trabajo, el trabajo doméstico?" Una pregunta que, amb una aparent simplicitat, desvelava un dels temes estructurals d'aquella i de qualsevol societat: el treball domèstic com a eix vertebrador, imprescindible per a la continuïtat de la vida humana al planeta. No obstant això, ni les estadístiques, ni els indicadors de riquesa, quantificaven, avaluaven ni valoraven aquest treball històricament desenvolupat per dones.

Al cap d'uns anys, amb sentit de l'humor i ironia, l'escriptora Montserrat Roig va publicar un article a *El Periódico*, transcrit després a *Temps d'Horta* el desembre de 1994:

Aniversari de la veïna Iolanda. La cuina era tan petita que la nevera havia d'estar al menjador. 1969. Arxiu: M. Aurèlia Cubo Pérez.

Mathilde Jiménez, que emigrà a França a la recerca de noves expectatives vitals, amb la seva filla Mathilde Navarro Jiménez, a la cuina de la seva casa a Bédarieux, anys setanta. Arxiu: Montse Argente Jiménez.

Francisca Bonet amb els seus fills, Carlos i Gabriel, a la porta de casa, al carrer Pedret, del barri de Can Peguera, abans Cases Barates d'Horta. Arxiu: Francisca Bonet Amela.

“Un dia, mig en broma, vaig apuntar en un rotlle de paper higiènic totes les tasques que fa —desfà— una dona casada i amb dos fills des que s'aixeca fins que se'n va a dormir. Em van sortir 123 treballs diferents. I aquí sí que no exagero: els plats s'embruten / es freguen / s'eixuguen / es guarden / es treuen / es posen / s'embruten / es freguen... Les bates dels nens es posen / es treuen / es renten / s'estenen / es planxen / es pleguen / es guarden. Només faria falta, durant una setmana, que milers de dones, milions de dones, deixessin de fer 123 tasques que jo vaig apuntar en un paper higiènic. Tot tipus de dones. Veuríem què farien els cardenals de Roma sense les seves mongetes”.

Montserrat Roig, Temps d'Horta, desembre de 1994.

Les 123 tasques de què parlava Montserrat Roig formen part del treball domèstic i d'atenció que havia estat atribuït, amb caràcter d'obligatorietat, a les dones, com si d'una habilitat innata es tractés. El treball domèstic, i d'atenció reverteix en la societat a través de les persones de l'entorn familiar. Aquest treball, però, ni era

visible ni es quantificava —ja ho hem dit abans—, malgrat ser absolutament imprescindible per a la continuïtat de la societat, no comporta drets socials ni polítics.

La invisibilitat, en paraules d'Anttonella Picchio, a més d'ocultar el treball domèstic i qui el realitza, amaga les relacions de producció-reproducció que caracteritzen el sistema capitalista i, amb aquest subterfugi, un tema central del sistema econòmic ha estat analitzat com una qüestió privada i com un problema específicament femení.

Han estat les economistes feministes les que han desvelat i han posat en relleu com el treball domèstic està íntimament vinculat a l'economia de mercat i han valorat el que suposa l'economia domèstica. En primer lloc, es dediquen més hores al treball domèstic que al treball remunerat de dones i homes. I, en segon lloc, si al temps de treball domèstic li donem un preu de mercat haurem de concloure que gairebé la meitat de la riquesa que es produeix al país correspon al treball domèstic, segons un estudi de Cristina Carrasco i Mònica Bengoa.

Espai de treball remunerat

Treballadores de la fàbrica Hispano Suïza, entre elles Isabel Rubio, al barri de Sant Andreu, 1923.
Arxiu: Germanes Solà Rubio.

Treballadores fent el motlle pels motors dels cotxes Hispano Suïza, 1920.
Arxiu: Germanes Solà Rubio.

Mai abans no havíem vist fotos de dones a fàbriques metal·lúrgiques. Gràcies a les imatges aportades per les germanes Núria i Leonor Solà Rubio, ara ja tenim constància visual que en el sector de la indústria metal·lúrgica i, en concret, de l'automoció, també hi havia dones. La Núria ens ha facilitat les imatges d'un taller de la fàbrica de cotxes Hispano Suïza, al barri de Sant Andreu, on treballava Isabel Rubio, la seva mare. La imatge és de 1923. Quatre generacions de dones conviuen i treballen en aquell espai. N'hi ha de molt joves i d'altres de no tan joves. Algunes mares i d'altres no. Això sí, les dones que es van incorporar al treball assalariat van continuar fent-se càrrec de les tasques d'atenció a la família, que permetien la subsistència del col·lectiu familiar. La Isabel Rubio, la mare de la Núria i de la Leonor Solà Rubio, treballava de vuit del matí a una del migdia i, amb una hora per dinar, reprenia la feina de dues a sis. Tot plegat, set hores diàries als tallers de la Hispano Suïza. La filla recorda que abans d'anar a la feina, la mare deixava el menjar mig preparat, escudella o mongetes seques, que s'anaven fent al foc de carbó.

Isabel Rubio i les seves companyes feien els nois, motlles per als motors dels cotxes, tal com podem apreciar a la segona imatge que ens ha facilitat i que –repetim-ho– és un document gràfic de primera magnitud. Havíem vist imatges de la fàbrica, de la grandiositat de la fàbrica. Havíem vist imatges conservades als arxius públics, on les naus industrials prenen el protagonisme i es convertien en l'objecte de la mirada. En altres casos, menys, havíem vist les mateixes instal·lacions, amb perspectives espectaculars i alguns treballadors, però mai –ho repeteixo–, mai, havíem vist imatges de dones a la fàbrica Hispano Suïza. Així doncs, el nostre més gran agraïment a les germanes Solà Rubio, Núria i Leonor, que han volgut conservar aquestes imatges de la seva mare i de les companyes de feina ocupades en uns espais, fàbriques i tallers, que també van ser espais de dones, malgrat que el tòpic i les històries sovint han volgut veure les dones tancades rere les finestres de l'espai domèstic. Res més lluny de la realitat per a les dones de les classes populars que es van incorporar a tota mena de treballs per fer possible la subsistència del col·lectiu familiar, des del lloc de treball remunerat i des de l'espai domèstic.

Les dones de la Hispano Suïza no van ser les úniques, ni van ser cap excepció. A d'altres empreses del sector siderometal·lúrgic una

Treballadores de la fàbrica Hispano Suïza al pati, jugant amb la neu, 1922.

Arxiu: Germanes Solà Rubio.

munió de dones ocupava les naus industrials, com ara la Siemens, que en aquells mateixos anys tenia la seu industrial a Cornellà.

Ara bé, tal com dèiem abans, el sector hegemònic a Catalunya va ser el tèxtil, des del primer terç del segle XIX fins als anys seixanta del segle XX. Tan bon punt el vapor va posar en marxa la Revolució Industrial a Catalunya durant el segle XIX, les dones es van incorporar al treball assalariat. El sector industrial hegemònic a Catalunya va ser el tèxtil i el predomini de les dones va arribar a quotes del 80%. Per tant, la Revolució Industrial a Catalunya es va fer gràcies a les dones. Ara bé, més enllà del treball industrial, les dones també van ser majoria en totes les activitats relacionades amb el sector tèxtil, des del disseny fins al patronatge, passant per la costura, els elements ornamentals; una importantíssima indústria de blones a Catalunya estava en mans de dones des del segle XIX. Artesanes catalanes, barcelonines, van tenir projecció internacional i van exhibir les seves obres a diverses fires internacionals com la de Chicago, entre d'altres, celebrada el 1893. Així doncs, producció industrial,

disseny, confecció i artesania tèxtil denoten que el tèxtil va ser un sector predominantment femení.

Una de les filles de la Isabel Rubio, la Núria Solà Rubio, va iniciar la seva trajectòria professional en el mateix sector, el tèxtil. Ella mateixa ens ho explica: “La meua vida laboral va començar molt aviat: dels dotze als tretze vaig entrar en un petit taller d’una modista com a aprenenta; m’agradava cosir, vaig aprendre a posar punts, encorar i picar solapes de vestits jaquetes. Guanyava 12 pessetes al mes”.

Era el 1942, i l’aprenentatge dels oficis acostumava de fer-se als tallers; les persones amb més experiència formaven les que tot just s’havien incorporat a la feina.

“Als catorze anys –continua la Núria–, vaig poder anar a la Diputació de Barcelona a fer un curs d’ensenyament general que incloïa l’anglès, i vaig treure molt bones notes. No vaig perdre el temps, el poc que sé ho vaig aprendre allà. Als quinze anys, bé, de fet en tenia catorze –era l’any 1944–, vaig entrar a treballar a l’Institut Ferran, un laboratori antic, per etiquetar i encapsar els medicaments que s’hi feien. Al cap de poc vaig passar a ser la segona ajudant del químic, el senyor Martin, un senyor gran, molt amable i respectuós. La Carmina era la primera ajudant i de seguida vam establir un corrent d’amistat que no oblidaré mai. Quan no hi havia feina al laboratori ella i jo anàvem a la sala amb les altres noies (catorze o quinze) a etiquetar i envasar els medicaments. Vaig passar cinc anys en aquesta feina, fins que als vint anys vaig plegar per casar-me. En aquella època cobrava 70 pessetes al mes. Aleshores els homes no volien que les dones treballéssim, no tenien cap altra il·lusió que trobar-nos a casa quan arribaven de treballar. Vaig haver d’anar a viure amb els seus pares, que jo no ho volia, però fatídicament va guanyar ell. Hi vaig viure trenta anys, amb els sogres”.

Interior de la botiga de perfumeria i articles de neteja de Núria Solà, al carrer de Santa Engràcia. A la imatge l'Antònia, la dependenta i la Núria, 1958.
Fotografia: Leonor Solà.
Arxiu: Germanes Solà Rubio.

Una "il·lusió", aquesta que les dones no treballessin, que volia demostrar estatus per part dels homes, en una primera lectura; però aquesta era tan sols una de les múltiples expressions d'un llarg entramat de costums, normatives i voluntats polítiques, no sempre explícites.

En primer lloc, la societat sempre havia considerat i reservat als homes l'accés prioritari al món del treball remunerat i, per tant, a la independència econòmica i a la capacitat de subsistència pròpia. Fins i tot els sectors més progressistes, durant el segle XIX, no van apostar pel dret de les dones a tenir un lloc de feina, ans al contrari. Les treballadores del segle XIX van haver de fer una aferrissada defensa del seu lloc de treball, fins i tot entre els seus companys sindicalistes. Molt abans, a l'època medieval i moderna, quan el món del treball es va organitzar en gremis, les dones van quedar-ne excloses, malgrat ser molt nombroses en el sector de la manufactura tèxtil, el sector més important de l'artesania barcelonina medieval, tant pel que feia al valor absolut de la producció com al nombre de persones que hi treballaven. Està documentada l'existència de filateres, sederes, merceres, teixidores, sabateres, barreteres, cosidores... Ara bé, en l'organització gremial, les dones van quedar excloses; no podien ser mestres, ni oficials. Només se les acceptava en el cas que fossin vídues.

En segon lloc, la situació de les treballadores en una societat que no reconeixia la maternitat ni atorgava cap garantia de continuïtat a la feina a les dones que acabaven de parir, va obligar moltes dones a adequar les seves trajectòries laborals a les necessitats del col·lectiu familiar, excepte en el cas que tinguessin una xarxa familiar, amical o de veïnatge que permetés tenir cura de les criatures quan elles eren a la feina.

En tercer lloc, hi ha hagut una voluntat política dissuasiva per part de l'Estat perquè les dones no continuessin al seu lloc de treball en el moment en què es casaven.

I, finalment, l'empresariat, a voltes, ha penalitzat les mares treballadores. Malgrat que actualment no hi pot haver discriminació per a les treballadores mares segons la llei, sovint, a les entrevistes de feina, una de les preguntes que es fa és "Té fills"? No és una pregunta innòcua, ni molt menys. En funció de la resposta es pot decidir el futur laboral de l'aspirant.

Malgrat que les dones fossin –parlo en passat, però també és vàlid per al present– apartades del mercat laboral reglat, això no volia pas dir que deixessin de tenir un treball remunerat.

Havíem deixat la Núria Solà casada, havent plegat de la feina i vivint a casa els sogres. Ens explica: "Jo anava fent sempre feines, repassar samarretes, retallar mantellines (50 pessetes al mes) i també vaig posar injeccions per les cases del veïns. Ho feia d'amagat del meu home, però quan ho va saber no m'ho va deixar fer perquè va dir que podria anar a la presó. Aleshores, un dia, em va dir que podíem obrir una botiga de perfumeria i de neteja, perquè si a ell li passés alguna cosa jo i el nostre fill poguéssim tirar endavant. Em va semblar bé i vam obrir una botigueta. Em va anar molt bé i al cap d'uns anys vaig agafar una botiga més gran. Vaig eliminar els productes de

Núria Solà a la porta de la seva primera botiga de perfumeria i articles de neteja, amb l'Antònia que era la dependenta i una clienta, 1963.
Fotografia: Leonor Solà.
Arxiu: Germanes Solà Rubio.

neteja i junt amb la perfumeria vaig incorporar el prêt-à-porter, que aleshores era una novetat. Vaig tenir les botigues durant vint-i-tres anys”.

Maria Barceló, que ja hem trobat en el primer capítol, va començar a treballar als dotze anys, al 1940, i cobrava sis pessetes a la setmana. La seva experiència professional sempre ha estat relacionada amb el tèxtil, excepte en un període en què va treballar fent les llibretes de racionament. A partir dels setze anys, va treballar a la fàbrica de gènere de punt Can Fàbregas, fins que l'any 68 va fer fallida. Va continuar la trajectòria professional en altres fàbriques del mateix sector.

Moltes nenes de les classes populars van abandonar els estudis abans d'hora, fet que va provocar que, en incorporar-se al treball remunerat, ho fessin en sectors no especialitzats i poc remunerats.

Les causes de l'abandonament escolar eren diverses. En alguns casos, el col·lectiu familiar necessitava els ingressos de fills i filles; en d'altres, si la mare treballava i hi havia diverses criatures a casa, eren les nenes les que abandonaven l'escola per fer-se càrrec de germanes i germans i d'algunes feines domèstiques. Aquesta va ser l'experiència d'Elena Fernández Aguado: “Vaig estudiar a l'Acadèmia Aribau, al carrer del mateix nom, número 52, fins que vaig tenir tretze anys. La meua mare treballava rentant i cosint roba. Vaig haver de deixar el col·legi per tenir cura dels meus germans i ajudar en les feines de casa. Als dinou anys, vaig començar a treballar en el sector de la marroquineria a Manufacturas Larca, al carrer de l'Hospital cantonada amb el carrer del Rosal. En aquell moment vivia al port i anava caminant a la fàbrica però, quan vaig anar a viure a la Trinitat Nova, arribar a la feina no era fàcil. Al barri no hi havia transport públic i baixava caminant fins a Sant Andreu per agafar l'autobús FC. No era fàcil, realment, a més de les

hores de transport, a peu i en bus, els carrers no estaven asfaltats i els dies de pluja tenies fang pertot arreu. Això va fer que participés en totes les manifestacions del barri reivindicant transport públic, semàfors, etc., i em vaig fer membre de l'associació de veïns i del grup de dones Pinzellada de Dona”.

Elena, als vint-i-nou anys es va casar i va tenir una filla, la Belén. A partir d'aquest moment, va treballar a casa per a la mateixa empresa. Un dia a la setmana anava a entregar la feina i li'n donaven més per a la setmana següent. En alguns casos excepcionals, l'empresa venia a recollir la feina enllestida. Va compaginar la feina remunerada amb l'atenció de la nena i la casa durant nou anys.

Luisa Roldán cosia amb una tricotosa a casa i després entregava la feina a una empresa. Era una feina sense Seguretat Social, allò que en diuen “treball submergit”, una feina que va ocupar milers i milers de dones. Compaginava la feina amb les responsabilitats familiars, –Luisa va enviuadar molt jove i tenia unes quantes criatures. Moltes indústries del sector tèxtil i d'altres sectors tenien una part de la plantilla declarada i reglamentada i una part de les necessitats industrials es cobrien amb treball fet a casa. El treball submergit, no declarat, va comportar molts beneficis als empresaris; s'estalviaven el pagament a la Seguretat Social i d'impostos diversos, i els jornals eren més baixos. Amb el pas dels anys, actualment, moltes de les dones que van tenir una feina remunerada, però que no estaven assegurades, viuen en condicions de precarietat econòmica ja que gran part de la seva vida laboral la van fer en condicions d'il·legalitat, –no per voluntat pròpia sinó forçades per la dinàmica que imposaven els empresaris–, fet que va tenir una gran repercussió en el dret a una pensió digna.

De la repressió política que el franquisme va exercir contra la població en general se n'ha

Pepa Jiménez Díaz, Rosario Marco Marco, i Francisco Jiménez Díaz i altres treballadores de la fàbrica, en un dels descansos a l'hora de dinar. Rosario Marco, que apareix sense la roba de treball, comenta la foto i ens diu: "Jo com era tan "pija" fins i tot al migdia em treia la bata de la feina". 1955-1960. Arxiu: Montse Argente Jimenez.

parlat i se'n continua parlant. Tanmateix, de les conseqüències que la repressió econòmica que el règim franquista va imposar a les dones gairebé ni se'n parla.

L'Estat franquista va imposar diverses obligacions a les dones. Una d'aquestes va ser el servei social, considerat un "deber nacional", un requisit previ, en alguns casos, per accedir al lloc de treball, obtenir el carnet de conduir o el passaport, o accedir a la universitat.

Josefina Fuentes Bautista, nascuda a Barcelona el 1955, el va haver de fer, com gairebé la totalitat de les dones de la seva generació. El 1969, es va incorporar al món del treball remunerat en el sector mercantil. Tenia catorze anys i va haver d'assolir tot un conjunt de requeriments. Primer, una autorització paterna, no podia ser materna. Segon, aportar una cer-

tificació facultativa de no patir cap malaltia contagiosa o cap infecció. Tercer, estar vacunada. I, finalment, un justificant de l'edat.

Tot això eren més requeriments de l'Estat envers les dones, a les quals obligaven a fer el servei social per obtenir coses que avui ens semblen tan senzilles com el passaport o el carnet de conduir. Josefina el va fer el 1971 i, en el certificat d'assistència al servei social que ens ha facilitat, hi podem llegir "Prepárate para el hogar". Ella mateixa explica: "Ens feien fer paneretes per a criatures que se suposava que totes, absolutament totes les dones havíem de tenir en un futur més o menys immediat, a excepció, no cal dir-ho, de les dones que es farien monges". El document continuava: "El Servicio Social te ofrece una oportunidad generosa y de formación". "Aquella oportunitat generosa era viscuda per les dones com un temps que ens robava l'Estat i ens revoltàvem contra aquella formació que ens volia recloure i adscriure a l'espai domèstic com a única oportunitat vital, ahora que pretenia adoctrinar-nos en els *principios del movimiento*, uns principis de submissió que rebutjàvem la gran majoria de les que assistíem obligades a aquelles inacabables i avorridíssimes sessions".

Pepa Jiménez, a qui havíem trobat en el capítol anterior, cordovesa d'origen i establerta a Barcelona, va treballar a la fàbrica Masats de Sarrià, dedicada a la fabricació de llapis de la marca Alpino, des del setembre de 1951. La seva jornada setmanal de treball era de dilluns a dissabte. Vivia al carrer de Nou Pins número 79, al barri de la Prosperitat i cada dia es desplaçava al carrer dels Caponata número 27 a Sarrià, en un viatge d'anada i tornada interminable, sense temps d'anar a casa a dinar. El dinar el feien a l'estufa de la fàbrica, una sopa de sobre compartida, i encara els sobrava temps per anar a fer un tomb. Allà va compartir experiències amb les seves companyes i algun company. Tallers i fàbriques eren espais de dones, on

Concha Jiménez Díaz, treballadora domèstica a una casa d'estiueig de Puigcerdà, 1970. Arxiu: Montse Argente Jiménez.

es creaven lligams forts de relació entre les persones que hi treballaven.

Amb el pas dels anys i un cop instal·lada, va anar portant els seus germans i germanes, algunes de les quals van anar a treballar amb ella a la mateixa fàbrica de Sarrià.

El 1961 va tenir una criatura, la Montse Argente. Va combinar el treball remunerat amb l'atenció a la criatura i altres activitats domèstiques. Els diumenges, com que la jornada laboral —com dèiem abans— era de dilluns a dissabte, s'aprofitaven per fer la bugada i les feines domèstiques en general.

Concha Jiménez Díaz, que, com a la resta de germans, la seva germana Josefa va arrossegar cap a Catalunya —escriu Montse Argente Jiménez— acostumada a treballar al camp, no es va fer al treball de la fàbrica de llapis i va preferir incorporar-se al servei domèstic de la família Rosal Bertrand, propietaris de la Granja de la Ricarda al Prat de Llobregat i mecenes de Montserrat Caballé. Amb els anys, Concha va aprendre l'ofici de cuinera i es va convertir en una de les millors que van passar per la casa dels Rosal. Va estar-hi fins a la seva jubilació als anys vuitanta.

L'àmbit de la salut és un altre dels sectors en què les dones es van incorporant progressivament, després d'haver-ne estat expulsades. Durant tota l'edat mitjana, la pràctica de la medicina va restar majoritàriament en mans de dones. El bagatge de coneixements es transmetia oralment de generació en generació. També s'han conservat tractats de medicina escrits per dones. El més conegut és *Sobre les malalties de les dones*, escrit el segle XI per la metgessa de Salem Tròtula, que podríem considerar el primer tractat de ginecologia i que fou traduït a diverses llengües durant els segles XIV i XV, entre d'altres al català. Cal esmentar també les obres de l'abadessa Hildegarda de Bingen i el seu *Liber simplicis medicinae*, escrita el segle XII, que tracta de les propietats terapèutiques de plantes, pedres i animals.

Coneixem el nom d'algunes metgesses a Catalunya per raó de l'autorització reial: Francesca Bonanada, de Berga, que va assistir Violant de Bar i d'altres dames de la reina pels volts de l'any 133; Ceti, valenciana, que el gener de 1368 va rebre de la tresoreria de la reina 248 sous barcelonesos i el mes següent, 88 sous més per desplaçar-se de València a Barcelona; Floreta Çanoga, de Santa Coloma de Queralt, per assistir Sibil·la de Fortià, i moltes altres. A partir del segle XIV i XV, en oficialitzar-se els estudis mèdics, les dones van quedar excloses

Mercedes Palau Torondel,
Martín Honrubia i Carmen
Soto Palau, al bar del carrer
Horizontal, 1960-1961.
Arxiu: Mercedes Palau
Torondel.

Eulàlia Rodés Rubio al balcó
del consultori mèdic on
treballava, any 1960.
Arxiu: Eulàlia Rodés Rubio.

de la formació i, a poc a poc, de la pràctica guardidora. No va ser fins al darrer terç del segle XIX que algunes dones van accedir a la universitat i van aconseguir el grau de doctores en medicina –la primera Dolors Aleu i Riera–, sempre, però, amb l'autorització reial nominal que els donava accés a la universitat. No va ser fins al 1911 que es va permetre l'accés lliure de les dones a cursar estudis a la universitat.

Tot allò que tenia a veure amb la cura i amb el coneixement del cos femení, estava a les mans d'infermeres i llevadores.

Eulàlia Rodés Rubio va néixer el 10 de juliol de 1940 a Castellterçol, emigrà a Barcelona i es va incorporar a treballar al consultori mèdic vascular del Dr. Joaquim Jubert Saliatti, situat al passeig de Gràcia, l'any 1960.

La incorporació de les dones al sector administratiu es produí a principis de segle XX. Pel que fa a la incorporació a les administracions

públiques, es produí amb un cert retard respecte al sector privat. El testimoni que transcrivim a continuació ens parla de com les dones que treballaven a les administracions públiques eren expulsades del seu lloc de treball quan es casaven, a causa de la legislació franquista que prohibia la continuïtat de la trajectòria professional de les dones casades.

“Vaig néixer el 19 de setembre de 1925 a prop de la plaça de la Universitat. Vaig fer els estudis primaris i després de la Guerra Civil peritatge Mercantil, és a dir, comerç. La meua primera feina va ser a l'Institut Nacional de Previsión. Tenia 19 anys. El primer contracte va ser d'interinatge, dos anys, i després vaig fer oposicions al Cuerpo Auxiliar Administrativo i vaig treballar al Seguro Obligatorio de Enfermedad. En paral·lel, vaig fer estudis de Graduat Social, a l'Escola Social de Barcelona. El 1958 em vaig casar i, com a conseqüència de la normativa vigent, vaig haver de deixar el meu lloc de treball, que en aquell moment era

d'administrativa a l'Instituto Nacional de Previsión, i vaig quedar en excedència forçosa, forçada, per matrimoni. Vaig rebre la dot, una mena d'indemnització que em va facilitar comprar els mobles del pis. Vaig tenir quatre fills.

Un cop restablerta la democràcia i aprovada la Constitució Espanyola les funcionàries que vam voler ens vam reintegrar. Després de vint-i-un anys d'haver estat cessada vaig ser readmesa, prèvia devolució de la indemnització, la dot, que havia cobrat feia vint-i-un anys, no per voluntat pròpia sinó perquè la legislació m'impedia continuar al meu lloc de treball, malgrat haver-lo guanyat per oposició. Després del meu reingrés vaig ser destinada a l'agència de la Seguretat Social de la Guineueta fins que em vaig jubilar el 1990".

Josefina Fuentes Bautista va assistir al col·legi públic Ramiro de Maeztu, a les Cases Barates d'Horta, i relata: "Los estudios secundarios los cursé en el Colegio Ntra. Sra. del Roser, calle Amílcar, que finalicé a los 13 años. Como no podía ponerme a trabajar a esa edad realicé un curso de secretariado comercial y a los 14 años, con autorización paterna, empecé mi vida laboral en una gestoría en la ronda de San Pedro de Barcelona. Combinaba mi trabajo con estudios complementarios (inglés). A los 15 años cambié de trabajo, empecé de aspirante administrativa en una empresa de grupos electrógenos en la Gran Vía de Barcelona. A los 18 años volví a cambiar de trabajo y empecé en un centro sanitario de Barcelona y soy oficial administrativa en la actualidad (llevo 40 años en la misma empresa) y he seguido realizando estudios complementarios".

En els comerços o botigues on diverses persones del col·lectiu familiar treballaven, la titularitat requeria gairebé sempre en la figura masculina. La titularitat molt sovint, anava acompanyada de la regularització de la normativa laboral, règim d'autònoms de la Seguretat Social. Les dones,

fossin dones, filles, germanes o cunyades restaven fora de titularitats i de regularitzacions laborals, malgrat que les jornades i el compromís laboral fossin els mateixos. Ara bé, no hi havia cap reconeixement legal de la seva trajectòria professional. Això ha fet que, en arribar a l'edat de jubilació, no hi hagués cap constància de la seva vida laboral i, per tant, han restat sense drets reconeguts, sense dret a cobrar una pensió que els reconegués els anys treballats. Ha estat una altra de les estratègies que la societat va establir per invisibilitzar el treball de les dones.

Històricament, les dones han estat vinculades al sector de l'alimentació, ja fos en el sector de la transformació dels aliments, ja fos en el de la venda de productes alimentaris. Aquesta pràctica, aquests sabers, s'han traspassat de generació en generació de dones.

En el comerç de la venda de productes alimentaris hi ha una presència majoritària de dones, tant al davant com al darrere del taulell. Venedores en comerços propis o aliens, venedores a les parades dels mercats, al supermercats... Botigues i mercats són espais majoritàriament de dones, són espais de proximitat, on les dones situades darrere el taulell es relacionen amb les dones que hi ha al davant, compradores en aquell moment per abastir les necessitats alimentàries del col·lectiu familiar.

Aquest és un tipus de feina en què la relació personal és important per assessorar, intercanviar coneixements i experiències. Un comerç de proximitat no només espacial, sinó també relacional, que a partir dels anys seixanta va començar a conviure amb els supermercats, que van introduir canvis tant en la presentació dels productes alimentaris –tots empaquetats, refrigerats...– com en les relacions. Del supermercat desapareixien les venedores i apareixia l'especialització de caixera, que havia d'intentar fer la feina al més ràpidament possible i que

Botiga del pesca salada dels pares de Maria Busquet Costa, al carrer Marià Aguiló 56, del Poble Nou. El pare i la mare i el germà, la cosina i una veïna, 1962-63. Arxiu: família Busquet.

feia minvar o desaparèixer del tot la possible relació i intercanvi d'informació entre les compradores i les venedores. El taulell havia estat substituït per la caixa; la venedora, per la caixera.

En altres sectors econòmics, la presència de dones era una constant. La Harry Walker era una empresa dedicada a la importació, fabricació i comercialització de maquinària i accessoris per a la indústria de l'automoció, al passeig de Valldaura.

L'any 1970, a la fàbrica del passeig de Valldaura, hi treballaven unes 470 persones, i entre el desembre d'aquell any i el febrer del següent hi va esclatar una vaga per millorar les condicions de treball.

El setembre es va convocar una aturada de 20 minuts per les condicions de toxicitat en una nau. La resposta: sanció de feina i sou durant dos mesos per a un treballador, més diverses amonestacions, a la qual cosa es va respondre amb una nova aturada. Mentrestant, les relacions entre treballadors es van anar tensant, amb acomiadaments i desallotjaments policials.

Es reivindicaven millors condicions laborals i contractuals i es lluitava en contra de les mesures coercitives imposades per l'empresa i la policia. Es va acomiadar 13 treballadors i la resposta va ser l'ocupació de la fàbrica per part dels treballadors i treballadores, de la qual van ser desallotjats violentament per la policia. A les reivindicacions inicials, s'hi va incloure la de la llibertat.

Fina Rodríguez Sieso
i Ángeles García Vargas a la
parada del peix del mercat
del Guinardó, 1977.
Arxiu: Montse Sánchez
Rodríguez.

La discriminació de la dona en el món del treball és un fet, afirmava amb contundència el *Butlletí del moviment democràtic de dones*. Això passava a Barcelona, el març de 1968, malgrat la Ley de Derechos Políticos, Profesionales y de Trabajo de la Mujer, de 1961. La desigualtat entre els salaris masculins i femenins és del 45%. Ara bé, continuava l'article, la discriminació no és exclusivament salarial, sinó que comprèn innumerables aspectes.

Per exemple, hi havia empreses que, a l'hora de concedir préstecs d'habitatge, establien la distinció entre homes i dones. Ells podien accedir-hi a partir dels 18 anys; elles, a partir dels 25.

Pitusa, a qui hem trobat en el capítol anterior, ens explica que el 1978, quan tot just acabava de tenir la seva filla, es van convocar eleccions sindicals a Telefónica i va sortir escollida com a enllaç sindical: "Em va sobtar desagradablement el masclisme que es respirava en aquell entorn. Vaig emprendre, entre d'altres, una batalla contra l'ús sexista del llenguatge. No hi havia manera de veure'm, de veure'ns representades en el llenguatge. Tot eren 'treballadors'. Vaig batallar i em vaig emocionar el dia que per primera vegada vaig sentir 'treballadors i treballadores'".

A banda del llenguatge, a Telefónica, vam lluitar per la igualtat d'accés. Dins les diverses feines, hi havia sectors feminitzats, especialment els que feien referència a l'atenció al clients, i la resta eren predominantment masculins.

Aconseguir la igualtat d'accés volia dir que hi haguessin dones en tots els sectors. Entre els anys 1979 i 1980, algunes dones van incorporar-se a l'empresa com a zeladores i empalmadores. Ho van passar molt malament; per no tenir, no tenien ni vestidors. I als vestidors, les parets eren plenes de pòsters amb dones nues, fins que una companya va trobar no sé pas on un cartell d'un negre amb un penis enorme i el va penjar. A partir d'aquell dia, van desaparèixer els nus femenins i masculins de les parets. Finalment, es va aconseguir que les dones tinguessin vestidor propi. D'altra banda, la feina al carrer era dura i els comentaris de companys i de la gent que passava pel carrer eren ferotges: "Li estàs prenent la feina al meu marit". El dret de les dones a un lloc de treball encara es qüestionava. En canvi, el treball remunerat es considerava un dret al qual els homes havien d'accedir de manera prioritària.

Reflexionant sobre les accions que es van emprendre i els resultats, Pitusa valora que les accions positives per facilitar la igualtat d'accés al treball van tenir unes conseqüències perverses. Les categories on hi havia predomini de dones es van desfeminitzar, cada vegada hi havia més homes en atenció al públic, i poques, molt poques dones, van incorporar-se a altres categories.

Ara bé, allò que Pitusa valora molt positivament és la reivindicació de reingrés per a les dones casades, a les quals el franquisme havia expulsat del lloc de treball remunerat.

Pilar Espuña va néixer a Barcelona el juny de 1928. Als setze anys va ingressar a treballar a la banca. Mare d'un nen, va quedar vídua quan aquest tenia dos anys. Va ser escollida enllaç sindical pels seus companys de treball. La negativa a fer hores extres i la consciència de la discriminació de les dones en el món laboral van ser temes candents per aconseguir condicions de feina millors per a dones i homes. En paral·lel, el 1966 va començar a participar en el moviment feminista.

El 1987 va ser fundadora i presidenta del grup Dona i Presó, amb estreta vinculació amb Ca la Dona, amb l'objectiu de millorar les condicions de vida de les dones a les presons, i també membre de l'Associació de Veïns del Turó de la Peira, responsable i coordinadora de la Vocalia de Dones.

Hi ha tres àmbits en què les dones han tingut una rellevància especial: la millora de les condicions de treball, la millora de les condicions de vida i la vinculació al moviment feminista. Tres àmbits d'actuació, vinculants. A voltes, en moments concrets de la vida, la responsabilitat i el compromís amb cadascun d'aquests fan que es dediquin més energies a un, sense desvincular-se de la resta. És, doncs, una implicació vital, situar-se en el món des de la perspectiva de compromís amb la realitat que les envolta.

Aurèlia Cubo ens descriu la seva trajectòria de formació i d'experiència laboral. Malgrat la seva formació, similar i, en alguns casos, superior a la d'alguns dels seus companys, coincidí amb una experiència gairebé comuna per a les dones de diverses generacions, l'anomenat sostre de vidre, és a dir, la impossibilitat d'aconseguir la promoció en el lloc de treball, malgrat —tornem-ho a repetir— tenir la mateixa formació, o superior, que la de col·legues laborals que sí que van obtenir l'ascens. Què ho fa? Probablement, aquell mateix consens sexual, no explicitat però posat en pràctica ja en el segle XIX, de considerar —encara avui en dia— que el dret prioritari de feina, de càrrec i de remuneració superior pertoca als homes.

Continuem amb Aurèlia Cubo, que ens explica: "Sóc de la generació on érem entre 35 i 40 alumnes per classe en una escola concertada del barri: l'Acadèmia Avellaneda, ja desapareguda. Era un col·legi mixt. Vaig cursar els 8 anys d'EGB. Ho recordo amb nostàlgia: la classe de parvulari estava plena de tauletes petites, rodones, de colors, tots estàvem junts nens i nenes, sense l'actual racó de pensar però de tant en tant ens castigaven de cara a la paret. A partir de primer curs ens van separar: les nenes a un cantó de l'aula i els nens a l'altre. No jugàvem al pati perquè no en teníem. Evidentment, tampoc fèiem esport; només els dilluns, d'onze a una, les noies anàvem al Club Natació Sant Andreu i els nois a l'escola esportiva BRAFA a fer atletisme. Quan hi havia xivarri a classe, els professors feien volar els guixos i copejaven la taula amb "la palmeta". Cada dilluns ens canviaven d'ubicació dins l'aula en funció de la nota que havies tret en el repàs de la lliçó dels divendres. No obstant això, ara, quan comentem els records amb els meus amics de llavors riem molt i donem gràcies per, malgrat tot, no tenir traumes escolars.

El BUP el vaig fer en un col·legi d'Horta i pel COU vaig tornar a Nou Barris, al INB Sant

Andreu. Aquest darrer va ser un any de mogudes. Allà on hi havia una manifestació hi anàvem els dels instituts, especialment els del Patronat Ribas i els de S. Andreu. Sort que COU només va ser un any!

Superat el COU vaig accedir a la UAB, Facultat d'Econòmiques. Feia vida normal d'estudiant, sense gaire temps lliure.

Un cop llicenciada, vaig obtenir la titulació d'assessora comercial per la Cambra de Co-merç. A partir d'aquest moment vaig contactar amb el món comercial català treballant al Departament de Comerç de la Generalitat, fent estudis i valoracions d'expedients enfocats a la modernització dels establiments de cara a les olimpíades del 1992. Al gener del 1990, l'EADOP buscava un professional amb el meu perfil per ajudar als diferents directius en la presa de decisions. Em vaig il·lusionar molt, sobretot perquè els punts de venda de llibres

de la Generalitat depenien de l'Entitat i podia proposar projectes de millora per a les diferents llibreries. El significat de "sostre de vidre" ho vaig esbrinar quan va quedar vacant la plaça de cap de comercial. El lloc va ser delegat en un altre company interinament durant tres anys; temps suficient per obtenir els punts necessaris i assolir la plaça definitivament".

Malgrat la formació, malgrat la trajectòria professional, el sostre de vidre, la discriminació sexual contra les dones, es convertí en muralla infranquejable. Un pacte sexual en vigor, que continua excloent i marginant les dones.

Elsa Plaza ens narra la seva trajectòria laboral: "Per a mi el treball remunerat sempre ha estat problemàtic. Sempre he fet feines precàries. He cuidat criatures, vaig intentar netejar cases; després, gràcies a les dones del bar la Sal, vaig treballar de cuinera i després a l'editorial feminista del mateix nom, també com a dibuixant, disse-

Seu de l'Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions de la Generalitat de Catalunya, gener del 1977, en un descans mentre empaquetàvem el material per traslladar-nos a la nova ubicació. Es curiós recordar com no fa tants anys es podia fumar dins les dependències oficials. Així com, també crida l'atenció el volum d'arxivadors i de papers. Les noves tecnologies han suposat un important estalvi en consum de paper. Arxiu: Aurèlia Cubo.

nyadora tèxtil per a indústries Casacuberta i il·lustradora de la revista Dunia, Hogar y Moda i altres revistes de Madrid. Enmig de tot això vaig acabar la carrera i vaig tenir el meu fill Gabriel, el 1985. Era feliç, estava bé amb la meva parella. Amb el retorn de la democràcia a l'Argentina, vam decidir tomar-hi. Vaig trobar feina de professora en una escola d'art, però com que el meu company era metge i no va trobar la feina que volia, vam tornar a Barcelona.

Per a mi el retorn va suposar començar de nou. Vaig ser professora en diverses escoles privades mentre acabava la tesi doctoral amb la confiança que em permetria una feina més estable, però no va resultar així. He continuat treballant de manera precària”.

Elsa Plaza continua desgranant experiències personals que són sovint experiències comunes per a moltes dones, com ara la responsabilitat sobre les persones de l'entorn familiar i la supeditació de la trajectòria professional a les necessitats del col·lectiu familiar. Especialment i de manera destacada, s'ha exigit a les dones que siguin el suport, la base sobre la qual els homes es recolzin per fer carrera professional, cosa que s'ha plantejat com una obligació de les dones envers els homes.

Elsa Plaza ens explica: “L'any 1991 va morir el meu pare i vaig haver de portar la mare, molt afectada per una malaltia psiquiàtrica, a Barcelona. Van ser anys durs, molt durs. El meu fill Gabi era petit, el meu company s'aferrava a la carrera, cosa que implicava que viatjava cons-

tantment, i jo m'encarregava de la mare i les seves bogeries. A més, també feia la tesi, que em va donar la possibilitat de crear-me un espai per fugir de la realitat. Va ser tot un plaer fer la tesi. El 1993 va néixer la meva filla Júlia, una altra alegria, tot i que les coses amb el meu company no anaven gaire bé. Quan un home vol fer una carrera brillant exigeix ser admirat i posa totes les seves energies a aconseguir-ho. I així va arribar la separació”.

Elsa Plaza ha continuat fent feines precàries i s'ha dedicat a investigar i a escriure, entre d'altres, els llibres *Desmontando el caso de la Vampira del Raval: misoginia y clasismo en la Barcelona modernista*, *Jacqueline o el eco del tiempo*, *Rojiza penumbra en casa de Claude*.

Amb dades fetes públiques per l'Agència Tributària, la diferència entre el que guanyen els homes i les dones cada vegada és més gran. El que es coneix com a bretxa salarial, del 2009 al 2012, no ha parat d'exemplar-se. L'any 2012, cada home, a escala estatal, ingressava una mitjana de 21.246 euros, mentre que cada dona en guanyava 15.372. Si prenem com a base el salari de les dones, els homes tenen un nivell d'ingressos un 38% superior que les dones, una diferència que no ha canviat tant des dels inicis de la Revolució Industrial. Han passat gairebé dos segles i les diferències pel que fa al nivell d'ingressos gairebé no han canviat, malgrat l'accés de les dones als estudis superiors, malgrat lleis que es volen igualitàries, malgrat... Actualment, en la societat que vivim perviuen les desigualtats, i una d'aquestes és la sexual.